

УДК 316.7

ФЕНОМЕН СХІДНИХ ДУХОВНИХ ПРАКТИК ТА ПРОБЛЕМА ЙОГО СОЦІОЛОГІЧНОЇ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ

Зубарев Олександр Сергійович – аспірант кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

У статті розглядається феномен східних духовних практик та вирішується питання його соціологічної концептуалізації. Автор звертається до робіт К.-Г. Юнга, Е. Фромма, М. Абаєва, Є. Торчинова, в яких досліджується цей феномен культури. Підкреслюється складність та неоднозначність тлумачення понять «Схід» та «духовна практика». Пропонується соціологічна концептуалізація феномену східних духовних практик через поняття технік тіла та поняття культурної форми.

Ключові слова: східні духовні практики, техніки тіла, Схід, культурна форма

В статье рассматривается феномен восточных духовных практики и решается проблема его социологической концептуализации. Автор обращается к работам К.-Г. Юнга, Э. Фромма, Н. Абаева, Е. Торчинова, в которых исследуется этот феномен культуры. Подчеркивается сложность и неоднозначность толкования понятий «Восток» и «духовная практика». Предлагается социологическая концептуализация феномена восточных духовных практик через понятие техник тела и понятие культурной формы.

Ключевые слова: восточные духовные практики, техники тела, Восток, культурная форма

The phenomenon of Eastern spiritual practices is considered in the article. The problem of its sociological conceptualization is solved in the paper. The author appeals to the works of Jung K.-G., Fromm E., Abaev N., Torchinov E., where this phenomenon of culture is studied. The complexity and ambiguity of interpretation of the terms «East» and «spiritual practice» is emphasized. Sociological conceptualization of the phenomenon of the Eastern spiritual practices through the concept of body techniques and the concept of cultural form is proposed.

Keywords: east spiritual practices, techniques of body, East, cultural form.

Актуальність соціологічного вивчення східних духовних практик і, зокрема, вирішення проблеми соціологічної концептуалізації даного феномену обумовлена тим, що сьогодні східні релігії та духовні практики стали елементом повсякдення, а фундаментальні для індійської та китайської культур категорії – складовою релігійної свідомості частини мешканців України. Так, за даними Міжнародного соціологічного дослідження (ISSP – International Social Survey Programme) станом на 2009 рік серед віруючих християн, які складають 91,2% всіх віруючих України, про свою безумовну та часткову віру в реінкарнацію заявили 23% опитаних, у нирвану — 12,8%¹ [1, с.41]. Але більш важливо, що для деяких наших сучасників східні духовні практики стали джерелом побудови й руйнації їх життєвих світів, радості, страждань, прозою й поезією їх життя. А отже, соціологічна рефлексія даного феномену є як ніколи затребуваною.

Слід заважити, що тематика східних релігій та духовних практик не є популярною для соціологічних розвідок. Можна навіть сказати, що соціологія позабула про Схід, окреслений сходознавством та філософською компаративістикою предмет досліджень, який мислився, як правило, в певному відношенні до Заходу, або як жорстка його опозиція, або як тотожність, унаочнена в універсальності моральних максим. Пропонувалося також уникати абсолютизації даних підходів [2]. Важливі соціологічні напрацювання з проблематики поширення східних релігій та духовних практик на Заході належать К.-Г. Юнгу [3] та Е. Фромму [4], з якими зазвичай пов'язується становлення психоаналітичного напрямку в соціології.

На думку К.-Г. Юнга, його є однією зі складових релігійної практики, яка відрізняє західну релігійність від східної: «Ми говоримо, – пише К.-Г. Юнг, – про релігійне повчання чи піднесення. Бог для нас – Господь Всесвіту, в нас є релігія любові до ближнього, в наших піднесених догори церквах здійснюються вівтарі. Індієць

© Зубарев А. С., 2013

¹ Польове дослідження за модулем «Релігія» здійснив Київський міжнародний інститут соціології (КМІС): за випадковою вибіркою було опитано 2036 респондентів, що за демографічними, освітніми та регіональними ознаками репрезентують доросле населення старше 18 років, яке постійно проживає на території України.

же говорить про дхьяну, медитацію та заглиблення, божество перебуває всередині всіх речей і перш за все людини. Від зовнішнього тут рухаються до внутрішнього; в старих індійських храмах вівтарі опущені на два чи три метри нижче рівня землі... Наша релігійна практика полягає в молитві, вшануванні, звеличуванні; найголовнішою вправою індійця є йога, заглиблення в стан, який ми назвали би несвідомим, але яке він вважає станом найвищої свідомості» [3, с.10-11]. По суті, в роботах К.-Г. Юнга йога виступає синонімом будь-якої духовної практики, так, ідеться про тантричну, ламаїстську та китайську йогу даосів [3, с.45]. Важливо підкресли, що на думку вченого йога у західному варіанті та йога, якою вона є в Індії, значно відрізняються, адже на Заході східні вчення зустрілися з особливою ситуацією, для якої характерне чітке розмежування між наукою та філософією, невластиве для індійської культури [3, с.34]. Йога, на думку К.-Г. Юнга, є методом психічної та фізичної гігієни, практика якої проте не ефективна без тих ідей, на яких вона базується. Адже у більш глибокому сенсі йога – це метод звільнення свідомості від будь-якого поневолення, а відтак, дещо набагато більше [3, с.38-43]. На Заході схожі з йогою методи виникли лише в двох культурних сферах – у медицині (деякі методи психотерапії, психоаналіз) та католицизмі (маються на увазі вправи Ігнатія Лойоли) [3, с.44]. У цілому ж, з точки зору К.-Г. Юнга, духовний розвиток Заходу йшов зовсім іншим шляхом, ніж Сходу, а тому важко говорити про адекватне розуміння й використання йоги європейцями. Зрештою, західна цивілізація має спершу позбутися своєї варварської односторонності, схильності впадати в крайнощі. З часом, вважає К.-Г. Юнг, на Заході виникне власна йога, яка буде опиратися на фундамент, закладений християнством [3, с.46].

Представник франкфуртської школи Е. Фромм [4], спираючись також на методологію психоаналізу, прийшов до іншого висновку. Згідно з Е. Фроммом, сучасне суспільство знаходиться в стані духовної кризи, відбувається своєрідний регрес людства до примітивних форм релігії, що виявляється в поклонінні владі, насиллю, ідеям расової вишості тощо, тоді як щастя людини – у радості буття й такому існуванні, яке відповідає природі людської істоти. На думку Е. Фромма, можливості виходу з духовної кризи несуть, зокрема, гуманістичні релігії – буддизм, даосизм, дзен-буддизм, раннє християнство, а також деякі філософські концепції [4]. Особливого ж значення серед гуманістичних релігій Е. Фромм надавав дзен-буддизму.

У радянському сходознавстві, зокрема, у працях М. Абаєва [5], Г. Дагданова [6] широко використовували такі поняття, як культура психічної діяльності, психічна культура або психокультура. М. Абаєв зазначає, що в найбільш широкому сенсі культура психічної діяльності – це певний ступінь психічного розвитку особистості в напрямку, що визначається загальними тенденціями розвитку всієї культури, той рівень психічного вдосконалення людини як особистості й суб'єкту діяльності, який досягнутий в процесі засвоєння певних цінностей, вироблених у даній культурі, набуття певних характеристик «культурної людини» [5]. Культура психічної діяльності розглядається як частина метакультурної цілісності, що виконує функції розвитку й вдосконалення, культивування й тренування «природних» психічних здібностей людини з метою максимальної реалізації всіх потенційних можливостей психіки, а також навчання методам управління психічними процесами, емоційно-психологічним станом, а відтак, оптимізації психофізіологічного й біоенергетичного статусу людини у відповідності з певними моральними, релігійно-філософськими й соціально-філософськими критеріями [5]. Конкретизуючи поняття культури психічної діяльності М. Абаєв вказує, що це «сукупність способів психічної діяльності, зафіксованих у культурі, що передаються нею з метою реалізації культурно-схвалюваного психічного розвитку, методів зміни режиму функціонування психіки та її переходу на якісно новий рівень, способів передачі цих методів традицією, а також як саму психічну діяльність індивіда, що освоїв дану культуру, тобто діяльність, яка вже стала (по відношенню до даної культури) культурною» [5]. Відтак, ідеться про чанську культуру психічної діяльності, даоську культуру психічної діяльності тощо.

Помітним внеском у з'ясування сутності феномену східних духовних практик є робота Є. Торчинова [7]. Розглянувши поняття «йога», «медитація», «містика», «транс», «екстаз» як варіанти для позначення методів досягнення тих чи інших глибоких трансперсональних станів, Є. Торчинов пропонує використовувати поняття «психотехніка», а самі ці стани називати трансперсональними переживаннями [7]. На думку дослідника, трансперсональні переживання різних типів є основою й релігійного досвіду, й релігії як форми суспільної свідомості. Таким чином, Є. Торчинов продовжує лінію У. Джеймса та Вл. Соловйова, які вважали релігійний досвід первинним щодо інституціоналізованих форм релігії. Аргументуючи свою позицію, автор звертається до сучасних психологічних концепцій: постфрейдських та неофрейдських теорій (А. Адлер, Е. Фромм, К.-Г. Юнга), гуманістичної психології (А. Маслоу, Р. Ассанджолі) та трансперсональної психології (С. Гроф, К. Уілбер, Р. Уолш, Ф. Воон) [7].

Спираючись на роботи С. Грофа [8] та його послідовників, Є. Торчинов висуває думку, що в основі феномену релігійності лежать психічні переживання перинатального (архетипічного) та трансперсонального типів. У релігіях з домінуванням трансперсонального елемента, вважає дослідник, можна виділити дві групи. Першу групу Є. Торчинов називає релігіями чистого досвіду, в яких трансперсональні переживання є не тільки основою, але й найважливішою складовою релігійної практики. Це релігії з розвинутою психотехнікою, в яких релігійна мета реалізується тільки через трансперсональний досвід, який можливо досягти шляхом

психотехнічної практики, що в свою чергу дає матеріал для релігійної філософії та теології. До релігій чистого досвіду відносяться буддизм, індуїзм, джайнізм, даосизм. Друга група – це догматичні релігії, які хоча й базуються на трансперсональному досвіді, але не вважають його відтворення єдиним шляхом до спасіння. При цьому трансперсональний досвід переважно вважається виключно прерогативою засновників цих релігій (пророків, посланців), а психотехніки практикуються серед особливих груп, наприклад, монахів, самітників. До цього типу Є. Торчинов відносить так звані релігії Книги – іудаїзм, християнство, іслам, а також зороастризм [7].

Як бачимо, феномен східних духовних практик не залишався поза увагою науковців, а активно осмислювався в межах різних предметних полів. Розглянуті підходи до вивчення даного феномену ми можемо використати при реалізації мети статті, яка полягає у вирішенні проблеми соціологічної концептуалізації феномену східних духовних практик.

Спершу прояснимо значення поняття «Сходу», яке є одним з центральних для сходознавства та філософської компаративістичі. Треба зазначити, що наукове вживання понять «Сходу» має певні нюанси. Як пояснює Є. Торчинов, у реальності жодного Сходу як певної культурної цілісності не існує. З точки зору культурологічного номіналізму, це лише ім'я для позначення різноманітних неєвропейських (не західних) культур, які під спільною назвою «Схід» об'єднує лише те, що вони «не-Захід», тобто не засновані на античних, християнських та постхристиянських цінностях та їх проекціях [9]. Стосовно дохристиянського, а частково навіть доісламського періоду, на думку Є. Торчинова, варто говорити не про західну, а про середземноморську культурну спільність. Відносно неї неєвропейські культури в порядку зменшення спільності розташовуються, з точки зору дослідника, наступним чином: арабо-мусульманська, що має спільні біблейські й частково античні корні з європейською культурою, індійська, що базується на індоєвропейській мові – санскриті, що генетично й морфологічно близька грецькій та латині, й китайська, максимально далеко розташована від середземноморської культурної спільності [9].

Оскільки дисциплінарний поділ в області гуманітарних наук певною мірою формує предмет тієї чи іншої дисципліни, то з повним правом можна сказати, що Схід є тому, що є сходознавство. Так, сходознавство займається культурами й цивілізаціями Азії й Північної Африки, африканістика – традиційними культурами екваторіальної Африки, етнологія й культурна антропологія – цивілізаціями решти неєвропейського світу. Тобто «Схід» як певна сутність був створений у великій мірі самими сходознавцями [9]. Відтак, вслід за Є. Торчиновим, під Сходом ми будемо розуміти перш за все Індію та Китай, у культурах яких виникли самобутні релігійно-філософські традиції. Індійська культура створила свої проекції в держави Південно-Східної Азії, Тибету й Монголії, а китайська – в держави Східної Азії (Корея, Японія) та В'єтнаму.

Що стосується поняття «духовна практика», то в нашому розумінні воно є семантично близьким поняттям «йога», «психотехніка», «культура психічної діяльності». Для позначення досліджуваного феномену ми пропонуємо використовувати саме поняття «духовна практика», оскільки поняття «йога», хоча і є достатньо влучним, усе ж зазвичай отожднюється з індуською йогою, а поняття «психотехніка» видається занадто вузьким і фіксує лише одну складову духовних практик – психічну. Власне кажучи, як східні духовні практики (йога, цигун), так і західні (ісихазм, приміром) можна розглядати й як форми психічної культури, й як форми тілесної культури, адже вони передбачають певну соціокультурну модифікацію й психіки, й тілесного буття людини. Поняття ж «духовна практика», по-перше, відсилає нас до широковідомого визначення практики (praxis) як цілеспрямованої діяльності щодо зміни матеріального та соціального світу, в тому числі самої людини [10, с.32], а, по-друге, дозволяє розглядати східні духовні практики не лише як методи соціокультурної модифікації тіла та психіки людини, але також у плані змін в моральних поглядах та практиках особистості (ахімса, приміром, є складовою першого ступеня класичної йоги Патанджалі – ями), вирішенні проблеми смислу життя тощо, тобто кола тих феноменів, що зазвичай відносять до змісту духовності – одного з найбільш складно визначуваних понять в гуманітарних науках [11]. Слід також додати, що поняття «східні духовні практики» є вживаним і доволі розповсюдженим у повсякденному дискурсі, де воно позначає окремий соціокультурний феномен і асоціюється, як правило, з йогою, цигун тощо.

В якості родового поняття для визначення східних духовних практик як соціокультурного феномену, ми пропонуємо використовувати поняття «технік тіла», введене М. Моссом [12]. Визначаючи техніки тіла як способи, за допомогою яких люди в різних суспільствах користуються власним тілом, М. Мосс виділяє чотири принципи їх класифікації: розподіл технік тіла між статями, зміна технік тіла в залежності від віку, класифікація в залежності від ефективності, передача форм технік [12]. Автор розглядає техніки сну, руху, турботи про тіло, гастрономічні техніки, сексуальні техніки, техніки лікування тощо, зазначаючи, що цілком можливо говорити й про, наприклад, техніки «комунікації з Богом» [12]. У такому розумінні східні духовні практики – це техніки тіла, які виникли переважно в трьох релігійно-філософських системах Сходу – індуїзмі, буддизмі і даосизмі, – й мають на меті зміну стану психіки задля реалізації певної світоглядної мети (досягнення нірвани в буддизмі, приміром).

Якщо розглядати східні духовні практики на рівні групи та культури групового життя, то доречно використовувати поняття культурної форми, достатньо розроблене в сучасній соціології культури [13]. У такому розумінні східні духовні практики можна визначити як культурні форми, що мають у більшій або меншій мірі експліцитні інокультурні витоки, а саме, зв'язки (у формі запозичення, наслідування тощо) з однією або декількома одразу релігійно-філософськими системами Сходу – індуїзмом, буддизмом і даосизмом (у термінології Є. Торчинова – релігіями чистого досвіду), які, проте, суттєво відірвалися від них і набули поширення в українському соціокультурному просторі. Поняття культурної форми можна застосовувати як до офіційно зареєстрованих релігійних організацій, якими є, наприклад, Українське об'єднання буддистів школи Карма Каг'ю чи Міжнародне товариство свідомості Крішні, так і до різноманітних неофіційних об'єднань тих, хто практикує йогу, цигун чи інші східні духовні практики. Що важливо, на відміну від поняття «нові релігійні організації», яке достатньо часто використовується в соціології релігії та релігієзнавстві, поняття культурної форми дозволяє «відітнути» культурну специфіку східних духовних практик, розкрити смисли та значення, які є релевантними для членів групи.

Підсумовуючи результати теоретико-методологічного аналізу, можна стверджувати, що феномен східних духовних практик розглядається науковцями в рамках різних предметних полів як окремий предмет дослідження. Про це свідчить, зокрема, різноманіття концептуальних підходів до вивчення східних духовних практик. На основі їх аналізу ми запропонували соціологічне визначення східних духовних практик як феномену культури через родові поняття «технік тіла», а також через поняття «культурної форми», якщо йдеться про дослідження культури групового життя. Поширення елементів східної релігійності, східних духовних практик на теренах України підштовхує замислитися над духовною ситуацією сучасності. Яку роль у ній відіграють східні релігії та духовні практики? Чому актуалізуються ідеї нірвани, карми в сучасному полікультурному суспільстві? Як трансформуються східні духовні практики в умовах капіталізму? Як змінюється життєвий світ тих, хто їх практикує? Що стосується першого та останнього запитання, то відповідь на них навряд чи може бути дана виключно в позитивному чи негативному ключі, з чим інколи доводиться зустрічатися, адже йдеться про життя, яке не описується логікою бінарних опозицій.

Література:

1. Парашевін М. Релігія та релігійність в Україні / М. Парашевін. – За ред. С.Макеєва. Передне слово О. Іващенко. – К.: Інститут політики, Інститут соціології НАН України, 2009. – 68с.
2. Колесников А. С. Философская компаративистика: Восток-Запад. Учебное пособие / А. С. Колесников. — СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2004. — 390с.
3. Юнг К.-Г. О психологии восточных религий и философий / К.-Г.Юнг. – М.: Медиум, 1994. – 132с.
4. Фромм Э. Кризис психоанализа. Дзен-буддизм и психоанализ / Э. Фромм. – Под ред. П.С. Гуревича, перевод с англ. Э.А. Гроссмана, М.: Айрис-пресс, 2004.–с.304.
5. Абаев Н.В. Чань-буддизм и культура психической деятельности в средневековом Китае [Электронный ресурс] / Н.В.Абаев. – Новосибирск. Бурятский институт общественных наук СО АН СССР. Издательство «Наука», 1983. – Режим доступа к книге: <http://psylib.ukrweb.net/books/abaev01/txt00.htm>
6. Дагданов Г.Б. Традиционная система цигун в Китае / Г.Б. Дагданов // Психологические аспекты буддизма. Ответственный редактор Н.В.Абаев, 2-е изд. – Новосибирск: «Наука», 1991.– С.162-174.
7. Торчинов Е.А. Религии мира: Опыт запредельного: Психотехника и трансперсональные состояния [Электронный ресурс] / Е.А.Торчинов. – СПб.: Центр «Петербургское Востоковедение», 1998. – 384с. (Orientalia). – Режим доступа к книге: <http://psylib.ukrweb.net/books/torch01/index.htm>
8. Гроф С. Области человеческого бессознательного. Данные исследований ЛСД [Электронный ресурс] / С.Гроф; пер. с англ. – М.: Изд-во Трансперсонального Института, 1998. – Режим доступа к книге: <http://psylib.ukrweb.net/books/grofs01/txt19.htm>
9. Торчинов Е.А. Пути философии Востока и Запада: познание запредельного [Электронный ресурс] / Е.А.Торчинов. – СПб.: «Азбука-классика», «Петербургское Востоковедение», 2005. – 480с. – Режим доступа к книге: <http://psylib.ukrweb.net/books/torch02/txt00.htm>
10. Резнік О. Поняття «практика» в соціології / О. Резнік // Соціальні виміри суспільства. Випуск 11. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – С.32-41.
11. Сокурняська Л.Г. Духовний світ сучасного студентства: теоретичні підходи та категоріальний апарат дослідження / Л.Г.Сокурняська // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна: збірник наукових праць. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – 2012.–№993. – С.151-156.
12. Мосс М. Техники тела [Электронный ресурс] / М. Мосс. – Режим доступа: http://sbiblio.com/biblio/archive/moss_obshestva/05.aspx
13. Сорока Ю.Г. Видеть, мыслить, различать: социокультурная теория восприятия: Монография / Ю. Г.Сорока. – Х.: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2010. – 336с.